

МСС

БЕОГРАД

17 – 20. IX 2015.

НАУЧНИ
САСТАНАК
ЛИНГВИСТА
У ВУКОВЕ
ДАНЕ

ЛИНГВИСТИЧКИ ПРАВЦИ
ПРВЕ ПОЛОВИНЕ 20. ВЕКА И ЊИХОВ
УТИЦАЈ НА СРПСКУ ЛИНГВИСТИКУ

*

ЕКСПРЕСИВНОСТ У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ

45 / 1

БЕОГРАД, 2016.

Наташа С. ВУЛОВИЋ*
 Институт за српски језик САНУ
 Београд

Оригинални научни рад
 Примљен: 09.04.2016.
 Прихваћен: 26.04.2016.

ЕКСПРЕСИВНОСТ ФРАЗЕОЛОШКИХ ЈЕДИНИЦА С КОМПОНЕНТОМ *ЂАВО* У СРПСКОМ ЈЕЗИКУ*

Рад садржи опис и класификацију фразеолошких јединица с компонентом „ђаво” и синонимичним лексемама (враг, бес, нечастиви, сотона) према категоријалној особини експресивности, која се изражава њиховим глобалним значењима. Засебно су представљени и примери образаца комуникативних фразеолошких јединица, као део фразеологије у ширем смислу, а чије су потврде забележене у речничким изворима.

Кључне речи: инхерентна/адхерентна експресивност, конотативна макрокомпонента, фактори формирања експресивности, комуникативне фразеолошке јединице

У науци је познато да се експресивност језика и језичких јединица разликују, а да се експресивним могу сматрати оне јединице које осим номинативне и сигнификативне функције (својствено за њу су функција означавања и уопштавања) врше и прагматичку функцију. Њихова основна предодређеност није једноставно номинација одређеног елемента реалности, већ се оне формирају тако да утичу на сабеседника, што значи да код њих други задатак комуникације излази у први план (Кругликова 1988: 53). Специфичност секундарне номинације фразеолошких јединица јесте управо у томе што имају два денотата (Мршевић-Радовић 1987: 21), а додатно је ослободена процесом квалификације. То доводи до тога да све фразеолошке јединице носе одређен, јасан прагматички потенцијал (Молостова 2000: 8). Може се говорити о интензивној или појачаној изражајности, којима јединице фразеолошког нивоа располажу, а посебно јаким прагматичким потенцијалом утицаја на реципијента.

* natasa.vulovic@isj.sanu.ac.rs; nativa8@gmail.com

** Овај рад настао је у оквиру пројекта 178009 *Лингвистичка истраживања савременог српског језика и израда Речника српскохрватског књижевног и народног језика САНУ*, који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

У фразеолошкој литератури поједини аутори појам експресивности (експресивне компоненте фразеолошког значења) посматрају као део прагматичког значења повезаног с изражавањем емоција и оценом говорника – у лексици и фразеологији названог емотивно-оцењивачким значењем, у граматици – субјективно-модалним (Емирова 1988: 15), с фактором интензитета или са сликовитошћу. Уже гледано, она је интензивна изражајност која настаје при интензификацији рефлексивних својстава референта и даје језичкој јединици потенцијално већу утицајну моћ. Други пак аутори, нарочито у западноевропској литератури, схватају појам експресивности много шире, попут Бургера и Дрешера, сматрајући да се иза тог термина крије оправдано много аспеката у којима се користи општа ознака конотативна компликативност¹ (Бургер 1998: 78), што је и условило проучавања експресивне компоненте фразеолошког значења на нивоу дискурса (Дрешер 1997: 70)².

Под конотацијом или конотативно-вредносном компонентом фразеолошког значења углавном се подразумева емоционално-вредносна и функционално-стилистичка нијанса фразеолошких јединица која је нераскидиво повезана са њеним предметно-логичким садржајем (Мелерович–Мокијенко 2008: 53). Конотативне компоненте фразеолошког значења условљене су одређеним лингвистичким и екстралингвистичким факторима. Ту подразумевамо најпре њихову унутрашњу форму, место у семантичком систему језика, конотативни садржај лексема које су компоненте одређене фразеолошке јединице, а потом и екстралингвистичке факторе.

Према врсти експресивности могу се разликовати фразеолошке јединице инхерентне и адхерентне експресивности. Инхерентну експресивност имају оне које поседују тзв. апсолутну, суштинску експресивност која се не изражава само у говору, дискурсу, већ и на језичком нивоу. То значи да је инхерентна експресивност присутна као елемент језичке јединице – у овом случају она постоји у фразеолошком значењу. Адхерентна експресивност настаје узајамним дејством језичких јединица у говорној ситуацији, када се сема интензивности појављује при употреби. Дакле, адхерентна експресивност се остварује само у датом говорном контексту, у ограниченом значењу (в. Ахманова 1966: 523).

При процесу формирања експресивне компоненте у оквиру конотативне макрокомпоненте могу учествовати следећи фактори: компонентни фактор,

¹ Термин „компликативност” познат је најпре из радова руског научника Гаврина, који је углавном као фактор идентификације јединица фразеолошког језичког нивоа наводио функционално-семантичку компликативност (функционально-семантическая компликативность, осложненность), као фактор идентификације, посматрајући их из угла шире фразеологије (Гаврин 1974: 49). То значи да се специфичан карактер фразеологије превасходно огледа у променама у семантичкој структури компонента, у тзв. семантичком усложњавању фразеолошке јединице. Исп. „Фразеологија почиње од почетака компликација (семантичких трансформација) семантичке структуре вишелексемног споја” (Гаврин 1974: 69).

² Шири или ужи поглед (системски или комуникациони) при проучавању експресивности фразеолошких јединица почиње најчешће проучавањем експресивности као саставног, конститутивног дела хијерархијске организације конотативне макрокомпоненте фразеолошког значења (уз вредносну, функционално-стилистичку компоненту, сликовитост, емоционалну и др.) (Телија 1996: 109).

интензивност, семантички фактор (и сликовитост), структурно-семантички фактор и екстралингвистички фактор (уп. Молостова 2000: 7).

Предмет истраживања у овом раду јесте експресивност једног сегмента српског фразеолошког фонда који окупља фразеолошке јединице с компонентом *ђаво*, тачније компонентом која именује натприродно биће познато као *зли дух*, а за које у српском језику постоји на десетине синонима (Раденковић 2008: 315–318), како народних (враг, нечастиви, нечисти дух, бес, рогања, злодух, кушач), тако и оних библијско-књижевног порекла (Луцифер, сатана, Велзевул и др.) (Стошић 2006: 57)³. Овај корпус чини нешто више од 120 фразеолошких јединица.

Лексема *ђаво* дефинисана је и потврђена у РСАНУ неколиким семантичким реализацијама: „1. а. натприродно биће које обично живи у паклу, замишљено као оличење зла, зли дух, сотона. б. у емоционалним обртима (клетвама, псовкама, узречицама, у љутњи и др.) често са избледелим значењем 2. фиг. а. живахно, несташно створење; шаловиција, враголан. б. изузетно, изванредно способна особа. в. рђаво, зло створење. г. зло, невоља, непријатност. д. покр. дух, живот, снага, природа. 3. (обично уз придевске заменице) као замена правога назива у емотивнијем изражавању (кад говорно лице не зна прави назив, неће да га помене или не може да га се сети и сл. 4. (у атрибутској служби) а. несташан, живахан, враголаст. б. изванредно способан, окретан, сналажљив. в. зао, opak. 5. покр. гвоздено вретено воденичног кола”.

Примарно значење лексема *ђаво* и *враг* семантички је подударно, с архисемом *биће* и интегралном семом *зло*, *зао*, иманентном у секундарним значењима обе лексеме: „рђаво, зло створење” и „зло, невоља, непријатност”. Секундарна значења која су експресивна, дата су у форми описне дефиниције: „у емоционалним обртима (клетвама, псовкама, узречицама, у љутњи и др.) често са избледелим значењем”; „при помињању нечега рђавог, у љутњи, грдњи, као замена правога назива у емотивнијем изражавању ...”, јер се квалификатор експр(есивно) којим би се заменио већи део дефиниције користи у изради РСАНУ од 8. тома (наведене лексеме обрађене су у 2. и 5. тому).

И секундарна семантичка реализација „несташно, немирно или обесно створење” је заједничка⁴.

Значење којим се маркира изузетно, изванредно вешта, препредена, способна, сналажљива особа није забележено у полисемантичкој структури лек-

³ Главни општесловенски назив за лошег, опасног духа био је *bēš ... Прихватањем хришћанства Словени су прихватили и називе дијавол (грч.), сатана (хебр.), демон (грч.) (Скок 1971). Такође, општесловенска реч *враг* у значењу „непријатељ” постала је широко прихваћена ознака и за *ђавола*, а ове две лексеме сматрамо правим синонимима.

⁴ У *Српском митолошком речнику* бележи се да је враг „обично назив за смиреног *ђавола*, који није нарочито зао. Човек за кога се каже да је враголан зна да се подсмехне некоме или нечему, али неће нанети веће зло” (СМР, под враг). У савременом разговорном језику може се чути и *ђаволак*, *ђаволић*, са сличном конотацијом, дакле не само у деминутивном значењу. Таква конотација се примећује и у другим примерима деривације ове две лексеме, нпр. враголаст / *ђаволаст* и сл., што упућује на закључак да се семантички потенцијал позајмљенице *ђаво* проширио на сва значења домаће лексеме враг. Овде би се могла испоредити фразеолошка јединица *није ~~ђаво~~ него враг* „исто је, свеједно је (обично о нечему рђавом).

семе *враг*, али лексичко варирање компонената *ђаво* и *враг* на фразеолошком нивоу у фразеолошким јединицама са тим значењем попут *врага (ђавола) би на леду потковао, врагу је из мреже (торбе) утекао* потврђује да су ове лексеме и у овом значењу прави синоними. Диференцијално је једино покрајинско значење лексеме *ђаво* (5), настало вероватно асоцијативним путем (јачина гвозденог вретена у покр. значењу, са имплицитном семом „снага”), док је *ђаволом* именовано гвоздено вретено које се окреће и тера воденични камен да меље. Воденица је позната као један од топоса где се народни, фолклорни *ђаво* може наћи, односно срести.

Такође, сличан (приближно идентичан) број деривата насталих од ових лексема потврђују њихову синонимичност (око 90).

У примерима из српске фразеологије као лексичке компоненте које именују зло биће појављују се још и лексеме *бес, нечастиви и сотона (сатана)*.

Лексема *бес* је балтословенског порекла, а као термин из прасловенског паганизма „очувала је демонолошко значење” (Скок 1971 I: 149). У савременом српском језику њом се именује стање, расположење човека, што и јесте њено примарно значење у једнотомном речнику српског језика (РСЈ) из 2007. године. Примарно значење лексеме *бес* у РСАНУ је религијско (то је први том, 1959. г.) и синонимично је примарним значењима лексема *ђаво* и *враг* – „злодух, нечастива сила, враг, *ђаво*”. Ова лексема учествује у свом првобитном значењу у фразеолошким јединицама: *ушао бес (ушло сто бесова)* (у некога) (која је варијантни облик фразеологизма *ушао *ђаво* (ушло сто *ђавола*)* (у некога)), у значењу: „полудео је, помахнитао је” и *ујео бес врага* у значењу: „ником ништа, било па није” (чији је синонимични фразеологизам *ујео вук магаре*). РСАНУ под одредницом *бес* бележи још и варијантне изразе који садрже компоненту *враг* или *ђаво*: *који бес/који *ђаво*, отићи до беса/отићи до *ђавола*, ушао бес у *њега/ушао *ђаво* у *њега**, покр. *бес га појела!* (*ђаво га однео!*), *сваки бес* („у потцењивању: свако”), *терати бесове* („лудовати, банчити”) и сл.⁵*

Придев *нечастив* је религијски термин у примарном значењу и синоним је придева *нечист* у значењу „који наводи, подстиче на рђаве поступке, на зло, који доноси зло, невољу, несрећу, зао, опак”, али има и секундарно значење у именичкој служби, и то само у одређеном виду; уп. *нечастиви* „натприродно зло биће, *ђаво*, *сатана*.” Духовна својства која карактеришу такво биће садрже семе заједничке и за придев који је у основи: *неморалан, непоштен, срамотан, нечастан, нечедан*.

Интернационална лексема *сатана* настала је од хебрејске речи *sâtan* „непријатељ” и као књишки облик распрострањена преко грчког *satan, satanas*, преко Вулгате и Светог писма. Народни облици показују замену *a > o* у наглашеном и у ненаглашеном положају, већ у најстаријим потврдама:

⁵ Како се у једнотомном речнику савременог српског језика као примарно значење лексеме *бес* наводи стање, као репрезент синхроне језичке ситуације, то нас може навести на размишљање о томе да ли је веза на лексичком нивоу *бес-ђаво-враг-демон* архаична за савременог говорника српског језика. Лексема *демон* не улази у састав фразеолошких јединица српског језика, јер као књижевна реч припада посебном функционалном стилу.

сотона (Скок 1971 III: 206–207). Лексеме *сатана* и *сотона*⁶ и имају примарно значење лексема *ђаво* и *враг*, које може бити семантички транспоновано само у значење *зао човек*⁷.

*

Корпус фразеолошких јединица за ово истраживање⁸ обухвата не само фразеологизме у ужем смислу већ и конструкције, специјалне класе, које спадају у ширу фразеологију, а називају се најчешће комуникативне (прагматичке) фразеолошке јединице. Комуникативне фразеолошке јединице имају функцију при успостављању, дефинисању, спровођењу и завршавању комуникације, због чега се примарно могу описати средствима лингвистичке прагматике (Голубовић 2009: 192).

Истраживачи су ове типове фразеолошких јединица класификовали на више начина, према функцијама које имају у комуникацији. Тако је Флајшер издвојио четири групе, које је касније Бургер објединио у једну групу, додајући као другу групу тзв. рутинске обрасце⁹. Бавећи се субјективно-модалним значењима и њиховим изражавањем у оквирима одређеног типа фразеолошких јединица, И. Дачинска дели модалне фразеолошке јединице на оне које изражавају емоционалне и интелектуалне (логичке) оцене говорника и на оне које се служе средством истицања, наглашавања, често с појачањем и апелацијом ка саговорнику (Дачинска 1997: 175). Занимљиви су резултати истраживања на синтаксичком нивоу српског језика, који се тичу исказних форми, а којима се истичу експонативне функције (експонација се схвата као „изражавање, тј. испољавање унутрашњих стања – било у когнитивном правцу као стање сазнања о нечему, или у смислу експресивном, као субјективно стање ... говорника”). Тако се издвајају експонативи: експирација и имитација, експресија и екскламација, асерција (афирмација, тврдња) и негација (одрицање), интерогација: проблем глобалног питања, поступак и уступак (Симић-Јовановић 2006: 90).

Класификација комуникативних фразеолошких јединица у овом раду одређена је према природи прикупљене грађе и представља комбинацију разматраних класификација у групе фразеолошких јединица, диференцираних према типу изражавања у комуникативном акту, функцији у комуникативној ситуацији.

⁶ Уз дефиниције ових лексема у РМС није наведен неки од потребних квалификатора (рлг. нар.).

⁷ Придев *зао* у именичкој служби има у РСАНУ секундарно значење „ђаво, демон”.

⁸ Изворе за формирање корпуса фразеолошких јединица с компонентом *ђаво* чинили су описни речници српског језика (РСАНУ, РМС, РСЈ), као и *Фразеолошки рјечник хрватског или српског језика* Ј. Матешића и *Фразеолошки речник српског језика* Ђ. Оташевића.

⁹ Узимајући у обзир наведене поделе, Б. Голубовић је представила класификацију и типове комуникативних фразеологизама на материјалу српског жаргона (исп. Голубовић 2009).

Обрасци учтивости и контакта (Голубовић 2009: 193) потврђени су само обрасцима титулирања, при којима се изражавају потцењивање, шаљиво-иронични однос говорника или пејоративност. На пример:

- а) шаљиво или подсмешљиво: *ђаво од ђавола, живи ђаво (враг)¹⁰, стари враг, велики ђаво, прави ђаво, жена ђаво, враг жена;*
- б) потцењивање, презир: *неки ђаво, некога беса (ђавола), ни ђавола, сваки ђаво, свакога ђавола, сваки бес.*

Обрасци коментарисања и обрасци стимулације представљају реакције на понашање особе или на дате услове у комуникативној ситуацији, а имају различита значења у зависности од контекста (Голубовић 2009: 195). Сагласно томе, у оквиру теорије исказних форми наводе се асерција (афирмација, тврдња), негација (одрицање) и подстицај (Симић-Јовановић 2006: 93–95). У нашим примерима потврђују се:

- а) неувереност, несигурност: *ђаво зна, враг ће га знати*
- б) недоумица, озлојеђеност: *ђаво зна што (како), враг би га знао ко, бес би га знао зашто* и сл.
- в) негодовање: *који ђаво?, који бес(у)?, који им је ђаво?, неког ђавола*
- г) љутња: *ко(је)г ђавола, ког врага, који ти је ђаво?, до ђавола, до беса, који га (те) ђаво донео!*
- д) нестрпљење, љутња: *ђаво да га (је) носи!*
- ђ) чуђење, негодовање: *беса!, неки ђаво*
- е) негација, одрицање: *ђавола!, ђаволе сажди, ђаволе ужди!, ђаво однео (узео, попио, изео), ни ђавола, ни врага, беса (врага)!*

Форме псовки као део обрасца стимулације имају изражену експресивну функцију (Голубовић 2009: 196). У нашој грађи то су: *триста ђавола, ђаво му баби!, до хиљаду ђавола, до ђавола, до милион врагова, у вражју матер!* и сл.

Експресија потиштености и притајеног негодовања због постојеће ситуације и немогућности промене карактеристична је за примере: *за ђавола, на ђавола, исти ђаво, не лези враже!, (отићи) до ђавола, до врага, отићи до беса* (исп. „Отишла је неслога, отишла до беса”, Живковић, РСАНУ).

Као примере за подстицај (кретање, предузимање радње, подстицај, гоњење) можемо навести примере клетве: *иди до ђавола (до врага), ђаво да га носи, ђаво га однео, бес га појела!*

Комуникативни израз *до б(и)јеса* може експлицирати и дивљење. Исп. пример: „Бечки Славјани ... умствују у 116. броју Народних Новина до бијеса опако” (СЈ, РСАНУ).

¹⁰ Исп. пример: „Сава је био живи ђаво – и веселяк, и говорљив, и шаљивица” (Глишић, Р. САНУ).

*

Образовање фразеолошке конотације нераскидиво је повезано са апстраховањем значења фразеолошких јединица од значења лексема компонента. Конотација усмерава развој фразеолошке апстракције,¹¹ а у апстраховању учествује и категоријално значење лексеме која је граматички ослонац у структури. Постојање такве узуралне конотације која је везана за комбинацију лексема и значења у целини сигнализира фразеологичност одређене фразеолошке јединице (Мелерович–Мокијенко 2008: 60). Из наведеног је важно истаћи да лексема *ђаво* улази у компонентни састав не само са значајним симболичким потенцијалом већ и са знатним степеном експресивности, чија се експликација разликује према функционално-стилистичком фактору.

Компонентни фактор формирања експресивности тесно је повезан са семантичким фактором. У семантичкој анализи глобалних значења фразеолошких јединица с компонентом *ђаво*, *враг* могу се издвојити следеће интегралне и диференцијалне семе: интегрална сема „зао, рђав” (прозирно хришћанског порекла). На пример: *зао (пакостан) као ђаво (враг), ђаво од тетке, увргнути се у сотону, бити слика сатане, ђаво је (некога) узео у своје канџе, с врагом ручати (вечерати), побратити се с врагом, врагу душу записати (продати), продати душу ђаволу, узео (некога) ђаво под лево колено, предати се црном сотони, сотона сео за врат (некоме), бити у савезу са сотоном*. Диференцијалном семом „црн” изражава се особина карактера: *црн као ђаво*¹². Сема „невоља” присутна је у значењима фразеолошких јединица: *ђаво је у торби, снеће му ђаво јаје, с врагом (ђаволом) тикве сејати (садити), враг (ђаво) не спава (него ради о кришеној души / о злу снује), имати врага (с неким), вући врага за реп, награисао као ђаво на Велики петак* и сл. Елемент значења „пропаст” видљив је у значењима фразеологизама: *ђаволу у торбу отићи, набрчати на ђавола (ђаволску стопу), одро је већ враг опанке, посркао ти је ђаво чорбицу, тражити ђавола (са свећом, без свеће, с лучем)* и др.

Сема „мржња” као експликација осећања потврђена је значењима двеју фразеолошких јединица, од којих је друго иронично: *мрзети (некога) као ђаво крст, милује (некога) као враг тамјан*. Елемент „превара” такође је забележен у значењима две фразеолошке јединице: *кад су се твоји ђаволи рађали, моји су по гори скакали; кад се твој враг родио, онда је мој гаће носио* („не можеш ти мене преварити, ја сам лукавији”). Јасно се изражава и „страх”: *бојати се (бежати, чувати се) као ђаво од крста (тамјана, свеће), бојати се (бежати) као враг од свете водице (тамјана, свеће), бежи као да га јуре сви бесови (ђаволи), бежи као од нечистих сила, узврдати се као ђаво*

¹¹ Фразеолошко значење може настати апстраховањем лексичког значења коренске морфеме или категоријалног значења лексеме која је граматички ослонац у структури (Мелерович – Мокијенко 2008: 135–166).

¹² Фразеолошке јединице *ружан као ђаво* и *црн као ђаво* имплицитно садрже сему „зао, рђав”, а то се јасно види и из примера еуфемистичне фразеолошке јединице *није ђаво (враг) тако црн (као што га људи сликају, молују)* („не бити баш сасвим зао”).

испред грома, гонити некога као бог ђавола¹³, скутао се као убог ђаво. Сема „нервоза, немир” потврђује се примерима: *врпољи се као ђаво на џомби, и ђаво душу причека, не да му (им) ђаво (враг) мира, ушао му (им) шиљати враг под кожу*. Означавање тешког живота пуног невоља означили смо семом „тешкоће” у значењима фразеолошких јединица: *живети као враг (у мало воде, на плитком дну), мучити се (патити) као ђаво у плиткој води (у мало воде), мучити се (кубурити) као ђаво у паклу, ту је ђаво умешао (умочио) своје прсте*. Осећање беса и љутње је изражен експлицитном компонентом значења „бес” у примерима: *љут као ђаво, луд као враг на добро*.

Следећа група садржи експлициран елемент значења „помућеност свести–лудило”: *наазио на ђавољу вечеру, ушао ђаво (враг, сотона, нечастиви) у њега (под кожу), ушао му ђаво у главу, ушао бес (ушло сто бесова) (у некога), узео бог (враг) ушур од некога*. Диференцијална сема „свађа” изражена је у значењу фразеолошке јединице *ђаволи се жене*¹⁴ (*коте*), а „смрт” у *отићи врагу на рачун*, где имплицитна сема „лош, зао” указује на судбину особе која је чинила лоше ствари у овоземаљском животу. Семе „лицемерја и притворности” садржане су у значењима фразеолошких јединица: *палити богу и ђаволу свећу, знати где ђаво спава, знати шта ђаво (цар) вечера, знати где ђаво кашу (х)лади*.

Елемент значења „вешт, сналажљив” изражен је у фразеологизмима: *ђавола би на леду потковао, искочити (испасти) ђаволу из торбе, врагу из мреже (торбе) утећи, ђаволу је испод чекића утекао*¹⁵. Експлицина сема „вика, бука” изражена је у значењу фразеолошке јединице *дерати се као враг*, док је „шкртост” компонента значења у два фразеологизма: *не дати богу штапа да убије врага, не би дао ни ђаволу нож да се закоље*.

Сема „промена” изражена је у фразеолошкој јединици *истерати ђавола (врага) из некога*, док се „даљина” изражава значењима следећих фразеологизма: *тамо где је враг рекао лаку ноћ, врагу за леђима (иза леђа)*.

¹³ Исп. у апокрифу *Слово о силаску Јована Претече у ад*: „И Господ дође Аду гонећи ђавола са свим силама које иђаху испред”.

¹⁴ Примарно значење израза *ђаволи се жене* је нефразеолошко „велика је непогода, бура”. То је значење и изреке *ђаво туче ђаволицу*. Секундарно значење израза *ђаволи се жене* квалификовано је као покрајинско у РСАНУ: „велика је свађа, метеж, невоља, несрећа, зло” („Кад се неко наиједи на домаће, изиједат рече ‘Вазда се с нама ђаволи жене!’” (Јовићевић А.)). Представа о ђаволима који се жене или коте односи се на појављивање, односно умножавање невоља и та представа је највероватније митолошког порекла.

¹⁵ Исп. у средњовековној византијској приповеци *Питања цара Јуса философу Јосифу*: „Нуј, ђаво није прост, него је вештији од Адама”. Такође, у апокрифу *Борба арх. Михаила са Сатанашам* архангел Гаврило изговара: „Велики је Сатанаил по вештини. Вештином својом превари мноштво анђела својих”. У приповеци *Учитељ*, Милована Глишића, налазимо посредну потврду о синкретизму ђаволове личности као споја хришћанског и народног, тј. као онога који зна, а зна јер је стар и његово је знање одувек: „Изасланици обилазе школе ... Пита изасланик дете: Зашто Бог није дао човеку рогове? Дете гуц-муц, погледај на ме ... Откуда бу га потсетити. Нисам ја ђаво да све знам”.

*

Према једној од класификација коју поставља В. Н. Вакуров (Вакуров 1983: 23), експресивна значења фразеолошких јединица деле се на:

- а) квалитативна (значањем је изражена квалитативност која проистиче из специфичности базне, мотивационе слике): *(про)дати душу ђаволу, знати ђавола на леду потковати, ђаволу је испод чекића утекао (побегао), увргнути се у сотону, знати где ђаво спава, знати шта ђаво (цар) вечера, знати где ђаво кашу (х)лади, ђаво поткован, нагазио на ђавољу вечеру, готов ђаво, ђаво не спава, нечастиви има ту прсте, с врагом ручати (вечерати).*
- б) квантитативна (количинска, у чијем се денотативном значењу изражава висок степен испољавања знака, сам интензитет, без квалификације): *кошта (стаје) ђаво и по, не вреди ни ђавола, скупо као ђаво.*

У овој групи углавном су значења адвербијална уз различите нијансе за интензификацију¹⁶.

- в) квантитативно-квалитативна (у значењу обједињавају семе како количинске тако и квалитативне експресије: интензивност, напетост, јачину дејства, знакове предмета, појаве): *не дати богу штапа да убије врага, не би дао ни ђаволу нож да се закоље, искочити (испастити) ђаволу (врагу) из торбе, ђаволи се жене („велика свађа”) и сл.*

Може се рећи да се у многим разматраним примерима лексема *ђаво* јавља као именички конституент квалификатор и/или интензификатор референта (придева, управног глагола и сл.).

Структурно-семантички фактор не делује мимо других фактора формирања експресивности фразеолошких јединица (семантичког и компонентног, пре свега), јер се средства формирања односе на конкретне материјалне форме изражавања експресивног значења, тако да се на овом месту могу навести следећи примери:

- а) таутолошки изрази у којима се понавља компонента или синонимна компонента: *коме враг, томе и ђаво; није ђаво него враг, ујео бес врага, наподарио ђаво на ђавола, ђаво од ђавола („веома живахан”: „Он је Ненад ђаво од ђавола”, НП Андрић, РСАНУ);*
- б) парна употреба идеографских синонима у паралелним конструкцијама: *где је ђаво (враг) рекао лаку ноћ – где је бог рекао лаку ноћ, врагу за леђима – богу иза леђа.* Овде је реч о аксиолошким антонимима (Бог–ђаво), који су често компоненте у варијантним фразеолошким јединицама попут: *ђаво би га знао, враг ће га знати, бог зна (кад, где...), узео бог (враг) ушур од њега;*

¹⁶ Код глаголско-именичких поредбених фразеологизама „Еквивалентно значење изражава се прилогом за начин или количинским прилогом према томе да ли је именички конституент квалификатор или интензификатор управног глагола” (Мршевић-Радовић 1987: 93).

- в) одричне конструкције: знак негације јесте знак одсуства, тако да ове фразеолошке јединице делују као хиперболе: *не дати богу штапа да убије врага, не би дао ни ђаволу нож да се закоље, не да му (им) ђаво (враг) мира, није ђаво него враг, није враг тако црн*;
- г) елиптичне конструкције доприносе динамичнијој сликовитости (в. Молостова 2000): *пакт с ђаволом* (исп. новински наслов: „Да ли је тајни план кнеза Павла и Хитлера пакт са ђаволом?“);
- д) функционално-стилистичка средства, као алитерација (*бити слика сатане, (склопити) савез са сотоном*), или иронија (*милује као враг тамјан, то те помага као врага крст*).

Екстралингвистички фактор (културно-национална обележја, поглед на свет, социјално-историјске чињенице, материјална и духовна култура одређеног народа) манифестује се тиме што фразеолошка јединица добија експресивни потенцијал захваљујући садржају каквог количинског или квалитативног екстралингвистичког јављања које се разликује од норме, садржаног у фразеолошкој номинацији. Како су фразеолошке јединице као јединице фразеолошког система антропоцентричне (и антропометричне), то семе колективне експресије, тј. колективне оцене садрже елемент којим је квалификован однос говорника према означеном као вредносни суд. Таква оцена говорника може бити квалификовање означеног садржаја без емоционалног елемента, дакле само с функцијом интензификације значења (неке особине и сл.), испољавања радње (њен појачан степен и сл.), што би био објективно-вредносни суд. Она може бити и емоционално-вредносни суд (Бобровска 2009: 384), односно квалификација с изражавањем емоционалног односа говорника (на пример, ироничан, подругљив, презрив, шаљив и др.).

У највећем броју разматраних фразеолошких јединица карактеристична је негативна квалификација, високе експресивности. Такође, означавање аномалних појава осим квалификативности показују и функцију интензификације (нпр. значење стања лудила у фразеолошкој јединици *узео враг ушур (од некога)*). Другачије врсте квалификација изражене су ублажено, еуфемистично: *није враг тако црн* или шаљиво: *кад се твој враг родио, онда је мој гаће носио, није ђаво него враг, ујео бес врага, кад су се твоји ђаволи рађали, моји су по гори скакали* и сл. Значење фразеолошке јединице *отићи врагу на рачун* наравно не може бити градирано, интензивирао, јер се феномен смрти сам по себи не може градирати, али има квалитативну експресивност, која указује на негативну оцену – „платити главом за своја недела“, што се разликује од значења фразеологизма *отићи богу на рачун (истину)*, где је релевантно само значење феномена смрти – „умрети“.

Узимајући у обзир концептуални садржај лексема *ђаво, враг*, у лексикографском опису би било умесно да поред квалификатора рлг. (религијски), а уместо квалификатора празн. (празноверно), стоји квалификатор мит(олошки), чиме би се допунили подаци о сложеном концепту и означило спајање функција и одлика бића из претхришћанског периода и особина

ђавола из хришћанског учења, што чини управо „унутрашњи синкретизам ђаволове личности” (Чајкановић 1973: 194).

Да би се добила комплетнија анализа, осим синхронијских важни су и дијахронијски подаци (истраживање начина стварања мотивационе слике у базној конструкцији), можда и при истраживању присутности категоријалних особина фразеолошких јединица. Овом приликом, реч је о експресивности која се посматра као категорија изникла у процесу формирања фразеолошке јединице, због чега се може нпр. утврдити фактор настанка инхерентне експресивности када се актуелизује етимолошко значење фразеологизма и када долази до повишене експресивности.

Ако говоримо о градуелности експресивности у фразеологији, фразеолошке јединице с компонентом *ђаво* припадају онима са изузетно високим степеном експресивности и могу се навести као један од примера потврде тезе В. Мокијенка да је експресивно-комуникативна функција фразеолошких јединица хипертрофирана, доведена до апсолута, што, између осталог, оправдава постојање фразеологије као посебног језичког нивоа (Мокијенко 1996: 45). Разматране фразеолошке јединице имају инхерентну експресивност за коју је у великој мери заслужан наведени семантички потенцијал лексичке компоненте *ђаво* (*враг, бес, нечастиви, сатона*), који већ доноси семе интензивности, појачавања и сликовитости у фразеолошко значење, посебно ако знамо да баш иреални прототипови често условљавају ову врсту експресивности.

ЛИТЕРАТУРА И ИЗВОРИ

- Ахманова 1966:** О.С. Ахманова, *Словарь лингвистических терминов*, Москва: Издательство „Советская энциклопедия”.
- Бобровска 2009:** Г. В. Бобровская, Лексикографическое и фразеографическое отображение национально-ценностной специфики коннотации: *Проблемы истории, филологии, культуры, Русская лексикография и фразеография в контексте славистики: теория и практика*, Российская академия наук, Москва–Магнитогорск–Новосибирск, 384–388.
- Бургер 1998:** Н. Burger, *Phraseologie: eine Einfuehrung am Beispiel des Deutschen*, Berlin: Erich Schmidt Verlag.
- Вакуров 1983:** Н.М. Вакуров, *Основы стилистики фразеологических единиц*, Московский государственный университет имени М. В. Ломоносова, Москва.
- Гаврин 1974:** С.Г. Гаврин, *Фразеология современного русского языка*, Пермский государственный гуманитарно-педагогический университет, Пермь.
- Голубовић 2009:** Б. Голубовић, Комуникативни фразеологизми у српском жаргону: *Научни састанак слависта у Вукове дане*, 38/1, Филолошки факултет, Београд.

- Дачинска 1997:** I. Daszczyńska, Прагматическая функция „религиозной” фразеологии: *Problemy frazeologii europejskiej II*, Warszawa, 173–197.
- Дрешер 1997:** M. Drescher, Wie expressiv sind Phraseologismen?: *Phraseme im Text*, Bochum: Brockmeyer, 67–95.
- Емирова 1988:** А.М. Эмирова, *Русская фразеология в коммуникативном аспекте*, Ташкент, ФАН.
- Кругликова 1988:** Л.Е. Кругликова, *Структура лексического и фразеологического значения*, МГПИ, Москва.
- Мелерович–Мокијенко 2008:** А.М. Мелерович, В.М. Мокиенко, *Семантическая структура фразеологических единиц современного русского языка*, Федеральное агентство образования, Костромской государственной университет имени Н. А. Некрасова, Кострома.
- Мокијенко 1996:** В.М. Мокиенко, *Проблемы фразеологической семантики*, Санкт-Петербургский государственный университет, Санкт-Петербург.
- Молостова 2000:** Е.П. Молостова, *Экспрессивный компонент семантики фразеологизмов – антропоцентризм русского и французского языков* (аутореферат), Казань.
- Мршевић–Радовић 1987:** Драгана Мршевић–Радовић, *Фразеолошке глаголско-именичке синтагме у савременом српскохрватском језику*, Филолошки факултет у Београду, Монографије, Књига LX, Београд.
- Раденковић 2008:** Љубинко Раденковић, *Словенска митолошка бића – представе и порекло*, Зборник Матице српске за славистику 73, Нови Сад, 315–323.
- РМС:** *Речник српскохрватског књижевног језика (I–VI)*, Матица српска – Матица хрватска, Нови Сад – Загреб, 1967–1976.
- РСАНУ:** *Речник српскохрватског књижевног и народног језика (1–18)*, Институт за српски језик САНУ, Београд, 1959–.
- РСЈ:** *Речник српског језика*, Матица српска, Нови Сад, 2007.
- Симић–Јовановић 2002:** Р. Симић, Ј. Јовановић, *Српска синтакса I*, Студије српске и словенске, Научне монографије, серија 4, Филолошки факултет, Београд.
- Скок 1971:** Petar Skok, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, I–IV, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.
- СМР:** Ш. Кулишић, П. Ж. Петровић, Н. Пантелић, *Српски митолошки речник*, Етнографски институт САНУ, Интерпринт, Београд, 1998.
- Стошић 2006:** Љильана Стошић, *Речник црквених појмова*, Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

Наташа С. Вулович

ЭКСПРЕССИВНОСТЬ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С КОМПОНЕНТОМ *ЂАВО*
В СЕРБСКОМ ЯЗЫКЕ

Резюме

Предметом исследования в настоящей работе является экспрессивность фразеологических единиц с компонентом *ђаво* в сербском языке. Цель – утвердить виды экспрессивности данных фразеологических единиц в их глобальных значениях, а также и основные характеристики значения коммуникативных фразеологизмов на прагматическом уровне.

Ключевые слова: ингерентная/адгерентная экспрессивность, коннотативный макрокомпонент, факторы формирования экспрессивности, коммуникативные фразеологические единицы